

הערות חדשות על פירוש חזקוני על התורה

הקדמה
'זיהי בשלח'
חידושים בשני לעזים
סיכום

הקדמה

רבינו חזקיה בן מנחם הוא כנראה המפרש הראשון שיצא לבאר ולברר את דברי 'פרשנדתא' - רש"י בביאורו לתורה. לא ידוע עליו הרבה, כנראה שהוא חי באשכנז בראשית האלף השישי (סוף תקופת בעלי התוספות, המחצית השנייה של המאה ה"ג), והיה בקשר עם רבים מחכמי דורו. פירושו כולל בין השאר מגוון התייחסויות לאורחות חיי היום יום ולדרך הארץ המקובלת, הוא גם עוסק בענייני מניין המצוות, ומשאיר בפירושו פתח נרחב ללמדנים. אהבת התורה וחקירת האמת הביאו לכך שבמרוצת הדורות למדו, שקדו, עמלו ושתו בצמא את דברי רבינו הרבה מגדולי הדורות.

מהדורת פירוש 'חזקוני' על התורה עם 'אוצר החזקוני' יצאה לאור לפני כשלושים שנה. במשך השנים קיבלתי הערות והארות רבות מלומדי הספר, וכן מצאתי מקום להעיר ולחדש בענייניו. אני מנצל במה חשובה זו של 'המעין' כדי לפרסם כמה טעימות חדשות שייכנסו בעז"ה למהדורה החדשה שתצא לאור בעז"ה בקרוב¹.

'זיהי בשלח'

זיהי בשלח פרעה את העם ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים כי קרוב הוא כי אמר אלהים פן ינחם העם בראותם מלמה ושבנו מצרימה. (שמות יג, יז)

לכאורה מבואר בפסוק שקיימים שני טעמים לחשש שבני ישראל יחזרו למצרים: א. 'כי קרוב הוא'. ב. 'פן ינחם העם בראותם מלחמה ושבנו מצרימה'. אולם החזקוני מפרש בפירושו הראשון על 'כי קרוב הוא' שמילת 'כי' אינה טעם, אלא פירושה 'אעפ"י שהוא קרוב' וכו', והטעם הוא 'פן ינחם העם על שיצאו ממצרים, ואז ושבנו מצרימה'. וממשיך רבינו לפרש פירוש שני:

'בראותם מלחמה': שהפלשתים יהיו סבורים עלינו הם באים, לנקום בני אפרים שהרגנו ע"י שמיהרו לצאת משעבוד מצרים שלושים שנה, כדמתרגמין והוה

1 אשמח לקבל הערות ותיקונים על ספר חזקוני ועל 'אוצר החזקוני' במייל שלי שבראש הגיליון.

כד שלח פרעה בשביעי של פסח, והם [=בני אפרים] טעו למנות את הארבע מאות שנה מזמן ברית בין הבתרים, והם [=400 השנה של ברית בין הבתרים] לא התחילו אלא משנולד יצחק, וילחמו [הפלשתים] עם ישראל וישיבו את ישראל למצרים.

רבנו מסביר שהחשש היה ממלחמה שהיו הפלשתים נלחמים ביוצאי מצרים כהמשך למלחמה שנלחמו שלושים שנה קודם נגד בני אפרים שטעו למנות את הארבע מאות שנה וכו' ונהרגו, וכעת כאשר בני"י יצאו ממצרים יש חשש שהפלשתים ילחמו עם ישראל וישיבו את בני"י למצרים. (וראה בפירוש החזקוני לעיל ב, כג, ועי' בדה"א ז, כא ברד"ק ובמלבי"ם).

והחזקוני מביא פירוש נוסף: עניין אחר, 'כי קרוב הוא' - שאבימלך מלך פלשתים הוא קרוב משפחה של פרעה מלך מצרים, ולכן יש חשש שהפלשתים ילחמו עם ישראל, ולכן לא נחם וכו'.

נמצא שיש שני ביאורים למילה 'קרוב' בפסוק זה: א. קרוב במרחק, ב. קרוב קירבה משפחתית.

ומה שכתב רבנו 'כדמתרגמינן והוה כד שלח פרעה בשביעי של פסח' - כוונתו למנהג שהיה נוהג בזמנו שבשביעי של פסח קורין ויהי בשלח ומפטירין וידבר דוד, וקטן מתרגם כל פסוק ופסוק, שהיום עברו ישראל [=את ים סוף], ומתרגם כל הפרשה לפרסם הנס (סידור רש"י אות תמג). וכן כתב הרב אהרן היימן בקובץ 'המאסף' (שנה יז תרע"ב חוברת א סימן ה) שמש"כ רבינו 'בשביעי של פסח' אינו חלק מלשון התרגום, אלא ציון זמן מתי אומרים את התרגום בציבור.

ובמחזור ויטרי הלכות פסח, מביא מילה במילה את התרגום של פסוקי 'ויהי בשלח' כפי שהיו נוהגים לאומרם בציבור, ובתוך הדברים מובא העניין של בני אפרים שיצאו מוקדם ונהרגו בעיר גת. אם כן זאת כוונת רבינו, שביום שביעי של פסח מתרגמים 'והוה כד שלח פרעה' ושם מוזכר עניין המלחמה עם פלשתים.

ז"ל מחז"ו:

ביום שביעי של פסח מתרגם ויהי בשלח, והוה כד שלח פרעה ית עמא ולא דבריון ה' אורח ארעא פלשתאי ארי קריבא הוא, מאתן אלפין דנפקו ממצרים תלתין שנין קדם קיצא דה', מאתן אלפין גוברין ריגלאין בני חילא הוו כולהון משבטא דאפרים מאחדין בתריסין ובמאני זיינא וברמחין וכו', ובכך אמר ליה ה' דילמא יזועון עמא במיחיהון אחיהון מיתייא, וידחלו ויתובון למצרים.

ויש הבדל בין דברי רבינו שכתב שהפלשתים ילחמו בהם וישיבו אותם למצרים, לבין המובא כאן שבני"י יראו את פגרי אחיהם מונחים ויבהלו ויחזרו למצרים.

גם בפיוט יוצר לשביעי של פסח ד"ה תרגלתי עמוסים מובא עניין זה של בני אפרים: וטרם הגעת עתותי דודים, הפכו בקרב אפרתים י'דידים, דגלם כחפז גאולתם להקדים, גדעום אנשי גת הנולדים, **בעבור זאת הסבו מדרך**, במפלתם מראות ליראם במורך.

ובפירוש מטה לוי פירש:

בעבור זאת הוסבו מדרך - ולכן הסב הקב"ה את ישראל מדרך ארץ פלשתים שלא יראו ישראל במפלת בני אפרים שפגריהם מונחים שם בגת שהיא בארץ פלשתים, שלא יפול עליהם יראה וירך לבבם ויחזרו למצרים.

וכן הוא בשמו"ר פרשת בשלח פרשה כ:

לכך נאמר ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים, למה, אלא שטעו שבטו של אפרים ויצאו ממצרים עד שלא שלם הקץ, ונהרגו מהם שלושים ריבוא. ולמה נהרגו, שחשבו מיום שנדבר אברהם בין הבתרים, וטעו שלושים שנה וכו', והיו עצמותיהם שטוחין בדרך חומרים חומרים, שכבר היה להם שלושים שנה שיצאו עד שלא יצאו אחיהם ממצרים. אמר הקדוש ברוך הוא, אם יראו ישראל עצמות בני אפרים שטוחין בדרך יחזרו למצרים וכו', כך אמר הקדוש ברוך הוא יהיו מסבבים את הדרך כדי שלא יראו עצמות אחיהם מושלכין בדרך ויחזרו למצרים.

ובזה נראה לבאר את כוונת התוס' (ב"מ ע, ב) שכתבו שיחזקאל החיה מתים חוץ מאחד שלוה בריבית, והוסיף: 'כדאמר בתרגום של והוה כד שלח פרעה'. רבים טובים לא ידעו מאי האי 'כדאמר בתרגום'. אמנם מתברר שהכוונה למנהג זה שהיו נוהגים לקרוא בשביעי של פסח בתרגום הנ"ל, וגם עניין זה נמצא במחזור ויטרי שם:

כולהון קמו, בר מן גברא חד דלא קם. אמר נבייא קדם ה' מה הו עובדוהי דההוא גברא דלא קם, ובכן אמר ליה ה' בחיבולייא יהב ובריביתא יסב ויחי וכו'. ומצינו שבני נח נצטוו על הגזל, לפיכך קנס אותן לומר שלא יחיה, כדכתיב ביחזקאל בנשך נתן ותרבית לקח וחי לא יחיה מות ימות דמיו בו יהיה.

מנהג זה של תרגום מובא גם בסדר רש"י, וכן מפורש בתוס' מגילה (כד, א ד"ה ואם היו) וז"ל:

והא שאנו מתרגמין הפטרות של פסח ועצרת טפי משאר ימים טובים, לפי שהן מדברות בנס היום, כדי לפרסם הנס, וכן במתן תורה כדי לפרסם הנס.

ובמרדכי ברמז תתט:

לא שנו אלא במקום שאין מתורגמן, משמע מהכא שאפילו בימיהם יש מקומות שאין מתרגמין, ומכאן סעד למנהג אשכנז שאין נוהגים לתרגם.

והיעב"ץ כתב: לא נודע איך ומתי פסק מנהג זה. ולאחר זמן מצאתי בספר שלחן הקריאה פרק יז שהביא לכך מקור מהרב החכם רו"ה (רבי וולף היידנהיים) שמצא במחזור כתב יד אשר נכתב בשנת י"ח לאלף השישי שבראשון דשבועות ובשביעי של פסח בשני אלה היה כתוב שם המקרא עם התרגום, כי בזמן ההוא עדיין היה המנהג קיים להעמיד מתרגם אצל הקורא, וכמבואר במגילה דף כא, א ובתוס' שם

ויש להוסיף שכיון שהלשון הזו של התרגום לא נמצאת בתרגומים הידועים, צ"ל שלא מדובר על תרגום ידוע מתקופת חז"ל אלא לתרגום שנתחבר בתקופה מסוימת כדי שיבינו השומעים. כך משמע גם מדברי החת"ס [תשובות חלק ו סימן עו] על מה שכתוב במגילה (ג, א) 'מפורש זה תרגום', שמפני שלא הבינו העם לשון הקודש לפיכך העמיד להם עזרא הסופר מתורגמן, עיי"ש.

חידושים בשני לעזים

בפירוש חזקוני על התורה ישנם עשרות מילים לועזיות, במהדורה שלנו עם 'אוצר החזקוני', הייתה לי הזכות לבקש מקרוב משפחתי ר' משה קטן ז"ל, מחבר הספר 'אוצר לעזי רש"י', לתרגם עבורי מילים לועזיות בפירוש חזקוני. כעת לקראת המהדורה השנייה התחדשו לי דברים בשני לעזים.

א. חזקוני במדבר (לב, יז):

ואנחנו נחלץ חשים. לאחר שנניח נשינו וטפינו מקננו ורכושנו בעבר הירדן נוכל לרוץ מהירים ראשונים, שלא יהיה לנו שום כובד ומשא כמו שאר השבטים שיוליכו עמהם הכבוד שלהן, שקורין הרני"ש.

במהדורה הראשונה של מהדורתי כתבתי על פי דברי ר"מ קטן שתרגום התיבה הרני"ש בצרפתית עתיקה הוא 'רתמה'. אולם התרגום הזה לא מתאים לתוכן הפסוק. על כן חיפשתי לאחרונה בספר 'אוצר לעזי רש"י', ונראה שמצאתי פתרון לדבר. במסכת כתובות (ג, ב) ברש"י ד"ה איספרוא, מובא לעז מס' 1137 הירני"ש, והוא מתורגם 'חיל הספקה'. תרגום זה ממש תואם לענייננו, שבני גד ובני ראובן הבטיחו שהם יחלצו חושים, ולפי החזקוני הכוונה שהם יהיו מעין חיל הספקה המלווה את הצבא ודואג לצרכיו.

ב. חזקוני דברים (יד, ה):

ויחמור ביבר"א, כדאמרינן בבכורות (ז, ב) הני ביעי דיחמורא.

על פי הספר 'אוצר לעזי רש"י' לעז מס' 2286 ביבר"א הוא בעל חיים הנקרא בונה, שהוא מכרסם החי ליד נהרות. אמנם ביחס ליחמור כתוב שם בלעז מס' 2180 שהוא חיה בעלת שתי קרניים, שהיא חיה טהורה². ומקורו בגמרא הנ"ל:

2 וע"ע לעיל עמ' 106-104.

חלי דיחמורתא, סבור רבנן למימר ביעי ניהו ואסרין, אמר רב ספרא זרעא דאילא הוא דאזיל בתר אילתא, ואידי דרחמה צר לא מזדקקא, ואזיל בתר יחמורתא, ונתרי.

ובערוך ערך חלי כתב:

חלי דיחמורתא שנמצאים ברעי שלה כעין ביצים, סבור רבנן קמיה דרב ספרא למימר ביצי ניהו ואסירי באכילה דהוּו כאבר מן החי, דלא התירה תורה שום ביצים אלא דעוף אבל אלו כביצים של בהמה שפורשין ממנה בחייה, אמר להו רב ספרא לאו ביצים ניהו אלא זרעא דאיילא (זכר) דאזיל בתר איילתא (נקבה) למזוקק לה, ולא מקבלה ליה איילתא משום דרחמה צר, וכיון דחזי דלא מקבלה ליה אזיל בתר יחמורתא (נקבה) שדומה לאיילתא, ועד שהוא הולך אחריה סובל שכבת זרע ומתבשל בגופו, וכשיבוא על היחמורתא אגב דנתקרב הזרע הרבה אינו נבלע בגופה ומוציאתו לחוץ עם הרעי שלה, ואותו זרע כיון שנתבשל נראה כעין ביצים, ואינן ביצים ושרו, ולא כאבר מן החי ניהו (וממילא הן מותרות).

ובענין זהותו של יחמור מצאתי מציאה בספר תבואות הארץ מאת הרב יהוסף שוורץ זצ"ל (חלק תוצאות הארץ, החי פרק א). בהערה שם הוא מתפלל על רבנו שהלעז ביבר"א שכתב הוא חיה טמאה, ומאיך הוא מראה מקום לגמרא ששם מדובר על חיה טהורה! וז"ל:

לשון פלא והפלא מצאתי בפירוש החזקוני לסדר ראה בביאורי שמות החיות, וז"ל: יחמור ביבר"א, כדאמרין בכורות הני ביעי דיחמורא. עכ"ל. שגגה היוצאת מהשליט לומר שביברא חיה כשרה היא, הס מלהזכיר. אפילו בגדר חיה אינו כלל וכלל, כי ביתו ודירתו בתים ממש על שפת הנחלים וקיבוץ מים רבים, אבל לא בהרים וביערים כדרך כלל החיות וכו'. ומה שכתב כדאמרין בכורות הני ביעי דיחמורא, ודאי כוונתו שידוע שביברא מוציא הליחה שומנית שהוא לרפואה כידוע, וחשב שמוציא ומשליך הליחה ממנו כתמונת ביעי, וזה ביעי דיחמורא. אכן באמת לא כן הוא, כי הליחה מתקבצת ונמצאת בבשר (השומן נספג בבשר עצמו, ולא יוצא מגופו). אמת שמותר הוא (השומן), אף שביברא בהמה טמאה היא, לפי שנשתנה כבר הליחה ההיא ממהותו ומאיכותו, כמ"ש הרמב"ן בפירושו על התורה לסדר כי תשא על דבר מר דרור שהוא מושקא הידוע. אבל חלילה לומר שיחמור שהוא חיה טהורה הוא ביברא.

סיכום

הפירוש הקדמון 'חזקוני' על רש"י על התורה הוא חיבור מלא וגדוש בענייני הלכה ואגדה ופרשנות ומנהג. כמו בדברי רש"י אותו הוא מפרש, גם בפירוש הזה עצמו ככל שאתה ממשמש בו אתה מוצא בו עוד טעם ועוד חידושי תורה בוקעים ממנו. יפוצו מעיינותיו חוצה.